

คัมภีร์กังขาวิตรณอภินวฎีกา : การแปลและศึกษาวิเคราะห์

The Kaṅkhāvitaraṇī-Abhinavatīkā : A Translation and an Analytical Study

สมควร นียมวงศ์
Somkhuan Niyomwong^๑

Received: *March 15, 2019*

Revised: *August 19, 2019*

Accepted: *August 22, 2019*

บทคัดย่อ

ดุขฎิณิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อแปลคัมภีร์กังขาวิตรณอภินวฎีกาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย (๒) เพื่อศึกษาประวัติ โครงสร้าง ภาษา และคุณค่าของคัมภีร์กังขาวิตรณอภินวฎีกา (๓) เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาสำคัญของคัมภีร์กังขาวิตรณอภินวฎีกาและความสัมพันธ์กับพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นศึกษาเอกสาร ผลการวิจัยพบว่า ได้คัมภีร์กังขาวิตรณอภินวฎีกา ฉบับภาษาไทย ความยาว ๓๓๙ หน้า คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทธานาเถระ ที่เมืองอนุราธปุระ ประเทศศรีลังกา ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ ราว พ.ศ.๑๖๙๖-๑๗๒๙ มีเนื้อหาว่าด้วยภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุณีปาติโมกข์ มีรูปแบบการแต่งเป็นบทร้อยแก้ว (คัชชะ) และบทร้อยกรองหรือคาถา (ปัชชะ) มีลักษณะเด่นคือการอธิบายที่ละเอียด ชัดเจนและลึกซึ้ง โดยอธิบายศัพท์ ความหมายและใจความสำคัญของเรื่องตามลำดับเนื้อหาพระวินัย มีการใช้อุปมาและอุปไมยในการอธิบายเพื่อให้เกิดความชัดเจน เป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าต่อพระพุทธศาสนา วรรณคดี ชีวิต และสังคม มีเนื้อหาสำคัญคืออธิบายปาติโมกข์ อุโบสถ โอวาทปาติโมกข์ ในนิทานวันฉัตร และสิกขาบทต่างๆในภิกขุปาติโมกข์วันฉัตรและภิกขุณีปาติโมกข์วันฉัตร มีความสัมพันธ์กับพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๓ ด้าน คือ ๑) ความสัมพันธ์ด้านโครงสร้างเนื้อหา ๒) ความสัมพันธ์ด้านการอธิบายเนื้อหา ๓) ความสัมพันธ์ด้านวรรณคดี

คำสำคัญ : คัมภีร์กังขาวิตรณอภินวฎีกา, การแปล, การวิเคราะห์

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand
Email: anattamon15@gmail.com

Abstrac

This dissertation has three objectives, 1) to translate the *Kaṅkhāvitaraṇī-Abhinavatīkā* from Pāli into Thai language, 2) to study of the history, the structure, the language, and the values of the *Kaṅkhāvitaraṇī-Abhinavatīkā*, and 3) to analyze the contents of the *Kaṅkhāvitaraṇī-Abhinavatīkā* and the relationship of it to *Tipiṭaka*, *Aṭṭhakathā*, *Ṭikā*, and other texts. This is the qualitative research which emphasize documentary study. It found that the *Kaṅkhāvitaraṇī-Abhinavatīkā* in Thai version contained 339 pages, it was written by Venerable *Buddhanāga Thera* at the *Anurādhapura* city, Sri Lanka in the period of the First King *Prakkamabāhu* during 1696 – 1729 B.E. The content was comprised by *Bhikkhu Pāṭimokkha* and *Bhikkhuṇī Pāṭimokkha*, the forms were composed by proses, poems, or verses. Its outstanding characteristic is an explanation very clearly and deeply. It explained the words, the meanings, and the contents of matters of *Vinaya* respectively. The simile explanation was used to understand clearly, it was the valuable text to Buddhism, literature, life, and society. The important contents are *Pāṭimokkha*, *Uposatha*, *Ovādapāṭimokkha* in *Nidāna-vaṇṇanā* and disciplinary rules in *Bhikkhu Pāṭimokkha-vaṇṇanā* and *Bhikkhuṇī Pāṭimokkha-vaṇṇanā*. There are three aspects of relationship with *Tipiṭaka*, *Aṭṭhakathā*, *Ṭikā*, and other texts; 1) the content structure, 2) the content explanation, and 3) the literature.

Keywords: Kaṅkhāvitaraṇī-Abhinavatīkā, Translation, Analytical

๑. บทนำ

พระพุทธศาสนามีพระธรรมวินัยเป็นตัวแทนองค์พระศาสดาที่คอยชี้ถูกหรือผิด ชี้แนะนำทางแก่เหล่าสาวก ได้ยึดเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อดำเนินสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง ทำหน้าที่เสมือนพระศาสดาที่ยังทรงพระชนม์อยู่และสามารถยังกิจของพระศาสดาให้สำเร็จแก่เหล่าสาวกได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตร^๒ ว่า “โย โว อานนท มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญญโต. โส โว มมจเจเน สตถา”^๓. (อานนท์ ธรรมและวินัยใดที่ตถาคตแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว) ดังนั้น การที่จะทำให้พระธรรมวินัยได้ทำหน้าที่ยังกิจของพระศาสดาให้สำเร็จแก่เหล่าสาวกได้นั้น เหล่าสาวกเองก็ต้องศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้เข้าใจอย่างถ่องแท้แล้วนำไปปฏิบัติได้ถูกต้องไม่ผิดเพี้ยนหรือบิดเบือนไปจากพุทธ

ประสงค์ที่ทรงสั่งสอนไว้ แล้วถ่ายทอดสืบต่อกันไปจากรุ่นสู่รุ่นดังที่บูรพาจารย์ได้ปฏิบัติเป็นแบบอย่างมา

พระธรรมที่ทรงแสดงไว้และพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้นั้น พระสังคติกายจารย์ได้ประมวลและจัดประเภทเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า พระไตรปิฎก^๔ คือ ๑) พระวินัยปิฎก คัมภีร์หรือตำราว่าด้วยความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ๒) พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์หรือตำราว่าด้วยพระสูตรหรือเทศนาที่ตรัสแก่บุคคลต่าง ๆ ในเวลาและสถานที่แตกต่างกันเป็นรูปคำสอนโต้ตอบบ้าง คำบรรยายธรรมบ้าง เป็นรูปร้อยกรองบ้าง ร้อยแก้วบ้าง ร้อยแก้วผสมร้อยกรองบ้าง ตลอดถึงเทศนาของพระสาวกบางรูป และ ๓) พระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์หรือตำราว่าด้วยหลักธรรมต่าง ๆ ที่อธิบายในแนววิชาการล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์^๕

พระไตรปิฎกบาลีของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเป็นบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เก่าแก่ที่สุด ดั้งเดิมที่สุด สมบูรณ์ที่สุด และถูกต้องแม่นยำที่สุด ที่ยังคงมีอยู่ในปัจจุบัน ในฐานะที่เป็นแหล่งอ้างอิงขั้นสุดท้ายสูงสุด พระไตรปิฎกใช้เป็นมาตรฐาน

^๒ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^๓ คำว่า “โย โว อานนท มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญญโต. โส โว มมจเจเน สตถา” พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “ตัสสกลมปิ วินยปิฎก...สุตตันตปิฎก... อภิธรรมปิฎก มยิ ปริณิพพุเต ตุมหากิ สตถุ กิจจํ สาธะสสตี” (วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎกแม้ทั้งหมดนั้นก็กักทำกิจของพระศาสดาให้สำเร็จ แก่เธอทั้งหลายในเมื่อเราปรินิพพานไปแล้ว) ดู ที.ม. อ. (บาลี) ๒/๑๙๘.

^๔ ปฐมมหาสังคตีกถา (วิมพา.อ. (บาลี) ๑/๑๗-๑๘.

^๕ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓) หน้า ๓.

หรือเกณฑ์ตัดสินว่าคำสอนหรือวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นของพระพุทธศาสนาจริงหรือไม่ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของชาวพุทธทุกคนที่จะรักษาปกป้องพระไตรปิฎก ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อการอยู่รอดของพระพุทธศาสนา และดังนั้นจึงหมายถึงต่อประโยชน์สุขของชาวโลกด้วย^๖

ในบรรดาปิฎกทั้ง ๓ ที่ถือว่ามี ความสำคัญดังกล่าวนี้ พระวินัยปิฎกนับได้ว่ามีความสำคัญยิ่ง เพราะพระวินัยเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ได้นาน ดังพระดำรัสในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ สรุปความว่า พระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้า วิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี และพระพุทธเจ้าเวสสภู ทรงผ่นคลายที่จะทรงแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก นวัคคัสตฤศาสน์มีสุดตะเป็นต้น^๗ ของพระองค์จึงมีไม่มาก ทั้งมิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวก ไม่มีการแสดงปาติโมกข์ เมื่อหมดพระพุทธเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติวรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์ (ศาสนา) สูญสิ้นไปเร็วพลัน เหมือนดอกไม้

นานาพรรณกองอยู่บนแผ่นดินกระดาน ยังไม่ร่วงด้วยด้าย ย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจายไป ฉะนั้น ส่วนพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ คือ พระพุทธเจ้ากุกสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะ ไม่ทรงผ่นคลายที่จะทรงแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก นวัคคัสตฤศาสน์มีสุดตะเป็นต้นของพระองค์ จึงมีมาก ทั้งทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวก มีการแสดงปาติโมกข์ เมื่อหมดพระพุทธเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลัง ๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติวรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์ ดำรงอยู่นาน เหมือนดอกไม้บนานาพรรณกองอยู่บนแผ่นดินเอาด้ายร้อยไว้ย่อมไม่ถูกลมพัดกระจัดกระจายไป ฉะนั้น วินัยนับว่าเป็นรากแก้ว เป็นอายุของพระพุทธศาสนา ดังมติที่ประชุมสงฆ์ในคราวปฐมสังคายนาว่า พระมหากัสสปเถระได้ปรึกษาภิกษุทั้งหลายว่าผู้มีอายุทั้งหลาย พวกเราจะสังคายนาอะไรก่อน พระธรรมหรือพระวินัย ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า ข้าแต่ท่านพระมหากัสสปะ ชื่อว่าพระวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยยังตั้งอยู่ พระพุทธศาสนาจักดำรงอยู่ เพราะฉะนั้น พวกเราจะสังคายนาพระวินัยก่อน^๘

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พระไตรปิฎก : สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, อ่างแก้ว, หน้า ๑-๒.

^๗ คำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยองค์ ๔ คือ สุตตะ เคยยะ เวยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะก ขาตะก อพภูตธัมมะ และเวทลละ, วิ. มหา. (บาลี) ๑/๗/๑๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๗๗-๒๗๙/๒๖๗-๒๖๙, อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๘๙-๙๙.

^๘ วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙-๒๐/๘-๑๐, วิ. มหา. (ไทย) ๑/๑๙-๒๐/๑๑-๑๒.

^๙ มหากัสสปเถโร ภิกขุ อามนเตสิ อาวุโส ก็ ปฐมัม สงคายาม ธมมัม วา วินยัม วาติ. ภิกขุ อาหุสุ ภนเต มหากัสสป วินโย นาม พุทธสาสนสส อายุ วินเย จูเต พุทธสาสนัม จูตัม โหติ ตสมา ปฐมัม วินยัม สงคายามาติ, (วิ.อ. (บาลี) ๑/๕.

พระวินัยปิฎก มีคัมภีร์อธิบายสารัตถะของพระวินัยทั้งที่เป็นคัมภีร์อธิบายเรียงลำดับเนื้อหาของพระวินัยปิฎก ทั้งที่เป็นคัมภีร์อธิบายเฉพาะเนื้อหาที่มีประเด็นหรือเงื่อนไขที่ยังไม่ชัดเจนสำหรับคนรุ่นหลัง ซึ่งสามารถประมวลได้ดังนี้

ชั้นอรรถกถา ได้แก่ ๑) สมันตปาสาทิกา ๒) กังขาวิตรณอรรถกถา ๓) วินยสังคหอรรถกถา ๔) วินยวินิจจยะ ๕) อุตตรวินิจจยะ ๖) ขุททกสีกขา ๗) มูลสีกขา

ชั้นฎีกา ได้แก่ ๑) วชิรพุทธิฎีกา ๒) สารัตถทีปนีฎีกา ๓) วมติวินนีฎีกา ๔) กังขาวิตรณปุราณฎีกา ๕) กังขาวิตรณภินวฎีกา ๖) วินยาลังการฎีกา ๗) วินยวินิจจยฎีกา ๘) อุตตรวินิจจยฎีกา ๙) ขุททกสีกขาปุราณฎีกา ๑๐) ขุททกสีกขาภินวฎีกา ๑๑) มูลสีกขาฎีกา

ในบรรดาคัมภีร์เหล่านี้ คัมภีร์ที่อธิบายเนื้อหาของพระวินัยปิฎกที่สมบูรณ์เรียงลำดับเนื้อหาสอดคล้องกับพระวินัยปิฎกอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ก็คือคัมภีร์สมันตปาสาทิกา เป็นผลงานการแต่งของพระพุทธโฆสเถระ ยังมีอีกคัมภีร์หนึ่งซึ่งแต่งโดยพระพุทธโฆสเถระเช่นเดียวกัน คือ คัมภีร์กังขาวิตรณอรรถกถา^{๑๐} เป็นคัมภีร์ที่แม้ไม่ได้อธิบายเนื้อหาครบถ้วนตามลำดับเนื้อหาพระวินัย

^{๑๐} เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “มาติกาอรรถกถา” เป็นอรรถกถาพิเศษในส่วนพระวินัย พระพุทธโฆสเถระแต่งขึ้นที่ประเทศศรีลังกา ในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ โดยการอาราธนาของพระโสณเถระ ดู มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **กังขาวิตรณอรรถกถา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักค้นคว้าทางวิญญาน, ๒๕๓๙), หน้า (๑๘).

ปิฎกเหมือนคัมภีร์สมันตปาสาทิกาก็จริง แต่ถึงกระนั้นก็ได้รับการยอมรับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาสาระเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ในทุกยุคทุกสมัย ทั้งยังเป็นตำราที่ทรงคุณค่าเปรียบประดุจนาวาในสาครกล่าวคือพระวินัย^{๑๑} เพราะเป็นคัมภีร์ที่ยึดแนวทางของพระสังคิตกัจจายน์ ใช้ภาษาสละสลวย ง่ายต่อการศึกษาและทำความเข้าใจ และให้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับสิกขาบท เช่น ระบุสถานที่บัญญัติ บุคคลที่เป็นต้นเหตุ องค์แห่งอาบัติ และข้อยกเว้นในการต้องอาบัติ^{๑๒} ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์กังขาวิตรณอรรถกถา จึงเคยได้รับการบรรจุเป็นหลักสูตรแปลมคอเป็นไทยในการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมชั้น ป.ธ.๖ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ และต่อมามหาเถรสมาคมได้ประกาศยกเลิก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘^{๑๓}

ดังนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้คัมภีร์กังขาวิตรณอรรถกถาในการศึกษาค้นคว้าสารัตถะของพระวินัยปิฎกควบคู่กับอรรถกถาสมันตปาสาทิกา แต่การใช้คัมภีร์กังขาวิตรณอรรถกถาเพียงอย่างเดียวอาจไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจสาระใน

^{๑๑} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **กังขาวิตรณอรรถกถา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักค้นคว้าทางวิญญาน, ๒๕๓๙), หน้า (๒๑).

^{๑๒} พระมหาอุดร สุทธิญาณ (เกตุทอง), “ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กังขาวิตรณอรรถกถา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๑๓} สิริ เพชรไชย, **แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เล่มที่ ๑**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ม.ป.ป.), หน้า ๑๘๒.

พระวินัยได้ชัดเจนดีพอ ยังมีกลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายขยายความคัมภีร์นี้อีกชั้นหนึ่งเพื่อทำความเข้าใจสาระของพระวินัยให้ชัดเจนยิ่งขึ้น คือ ๑) คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยปริชาตฎีกา ๒) คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกา ๓) คัมภีร์ กัณฑ์ขัตติยอรรถกถาคันฐี ๔) คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอรรถกถานิสสยะ ๒ คัมภีร์แรกแต่งที่ประเทศ ศรีลังกา ๒ คัมภีร์หลังแต่งที่ประเทศพม่า

ในบรรดาคัมภีร์ทั้ง ๔ นั้น คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกา เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาสมบูรณ์สอดคล้องกับอรรถกถากัณฑ์ขัตติยมากที่สุด มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วินยัตถมัญจุสา แปลว่า หีบสำหรับเก็บเนื้อความแห่งพระวินัย แต่งโดยพระพุทธานาคะ ผู้เป็นศิษย์ของพระสารีบุตรผู้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกา พระพุทธานาคะแต่งคัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกานี้ขึ้นในรัชสมัยแห่งพระเจ้าปรักกัมพาหุที่ ๑ แห่งลังกาทวีป พระสุเมธเถระเป็นผู้อาราธนาให้แต่งขึ้น ซึ่งอยู่ระหว่างพุทธศักราช ๑๖๙๖ ถึง ๑๗๒๙ เมื่อนับอายุของคัมภีร์ จึงสามารถประมาณได้ว่ามีอายุราว ๘๐๐ ปีเศษ^{๑๔} เมื่อเทียบกับคัมภีร์กัณฑ์ขัตติยปริชาตฎีกา คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกานี้ก็ถือเป็นคัมภีร์ที่มีโครงสร้างเนื้อหาสมบูรณ์กว่า ซึ่งประกอบด้วย ๑) คันถารัมภกถา ๒) คันถารัมภกถาวิณณนา ๓) นิทานวิณณนา ๔) ภิกขุปาติโมกขวิณณนา อธิบายเกี่ยวกับพระวินัยของภิกษุ ได้แก่ ปาราชิกกัณฑ์ สังฆาทิเสสกัณฑ์ อนัตถกัณฑ์ นิสสัคคิกกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ ปาฏิเทสนียกัณฑ์ เสขียกัณฑ์ ๕) อธิ

กรณสมถวิณณนา ๖) ภิกขุณีปาติโมกขวิณณนา อธิบายเกี่ยวกับพระวินัยของภิกษุณี ได้แก่ ปาราชิกกัณฑ์ สังฆาทิเสสกัณฑ์ นิสสัคคิกกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ ปาฏิเทสนียกัณฑ์ เสขียกัณฑ์ ๗) นิคมกถาวิณณนา ๘) นิคมกถา

จากโครงสร้างเนื้อหาดังกล่าวนี้ เมื่อศึกษาเบื้องต้นพบว่า มีการอธิบายขยายความโดยนำเนื้อหาบางส่วนจากพระไตรปิฎกบ้าง อรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง ประพันธ์เสสบ้าง และคัมภีร์อื่นๆบ้าง มายืนยันและใช้ประกอบการอธิบายขยายความให้มีความชัดเจนสำหรับผู้ศึกษา หรือในส่วนใดที่คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอรรถกถาเพียงแต่ยกข้อความบางส่วนจากพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่างประกอบการอธิบาย แต่ไม่ได้อธิบายความหมายของข้อความส่วนนั้นเอาไว้ หรืออธิบายไว้แต่ยังไม่ชัดเจนนัก คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกานี้ก็จะอธิบายความหมายของข้อความในพระไตรปิฎกนั้นไว้ด้วยเพื่อเสริมให้เนื้อหาของเรื่องนั้นๆมีความชัดเจนยิ่งขึ้น นี่ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ในรายละเอียดของเนื้อหาทั้งหมดว่ามีสาระสำคัญในลักษณะเดียวกันนี้อย่างไรบ้าง หากได้ศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาโดยละเอียดก็น่าจะเกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับพระวินัยลึกซึ้งยิ่งขึ้น ซึ่งจะทำให้ได้คู่มือศึกษาพระวินัยควบคู่กับการค้นคว้าสาระในคัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอรรถกถาได้เป็นอย่างดี แต่ถึงกระนั้นก็ตาม คัมภีร์กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกานี้อย่างเป็นคัมภีร์ภาษาบาลี ซึ่งสำนักค้นคว้าทางวิญญูญาณ ได้ดำเนินการตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นในนามมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีขนาดความยาวของเนื้อหา จำนวน ๓๙๐ หน้า

^{๑๔} มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, กัณฑ์ขัตติยปริชาตฎีกา-กัณฑ์ขัตติยอภินวฎีกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๗), หน้า (๒๗).

ยังไม่มีแปลเป็นภาษาไทย และยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์ในเชิงงานวิจัยให้เห็นถึงประวัติ โครงสร้าง ภาษา คุณค่า เนื้อหาและความสัมพันธ์ของคัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์กับพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์อื่นมาก่อน การที่จะได้ความรู้เป็นคู่มือศึกษาพระวินัยควบคู่กับการค้นคว้าอรรถกถากังขาวิตรณีนั้น จึงยังไม่เกิดขึ้น

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมา ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะแปลและศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์ ให้ทราบถึงประวัติ โครงสร้าง ภาษา คุณค่า เนื้อหาและความสัมพันธ์ของคัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์กับพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์อื่น ซึ่งจะเป็นการศึกษาต่อยอดจากงานวิจัยคัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์ที่มีผู้แปลและวิจัยไว้แล้ว อันจะเป็นส่วนเสริมงานการศึกษาค้นคว้าให้เกิดความรู้ความเข้าใจพระวินัยให้มีความสมบูรณ์และลึกซึ้งยิ่งขึ้น ทั้งเป็นการสร้างงานทางวิชาการ เพื่อการศึกษา ค้นคว้า พระพุทธศาสนาให้เกิดขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ทั้งนี้ เพราะการที่สาวกแห่งพระศาสนามันเมื่อได้ศึกษาพระวินัยให้เข้าใจอย่างลึกซึ้งดีพอ ย่อมจะทำให้มีความระมัดระวังในการรักษาปฏิบัติศีลของตนให้บริสุทธิ์ได้ดี ไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากบทบัญญัตินั้น ๆ เป็นที่พึงพึงให้คำแนะนำสำหรับผู้สนใจศึกษา มีความองอาจที่จะแก้ข้อสงสัยในท่ามกลางหมู่ชน ปองปรามหมู่ปัจเจกมิตร (ลัทธิอื่นนอกศาสนาที่โจมตีกล่าวร้าย) และได้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติตนเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม^{๑๕}

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๑ เพื่อแปลคัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์เป็นภาษาไทย

๒.๒ เพื่อศึกษาประวัติ โครงสร้าง ภาษา และคุณค่าของคัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์

๒.๓ เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาสำคัญ และความสัมพันธ์ระหว่างกังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์กับพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนการวิจัย ดังต่อไปนี้

๓.๑ รวบรวมข้อมูลเอกสารทั้งชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) และทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เช่น สารัตถทีปนี วิมตติโนทนี วินยวินิจฉยฎีกา วินยวินิจฉยะ ตลอดจนปกรณ์วิเสส วิทยานพนธ์ หนังสือและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๓.๒ แปลคัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์ ฉบับภาษาบาลีอักษรไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘ ความยาว ๓๙๐ หน้า เป็นภาษาไทย โดยใช้เครื่องมือประกอบการแปลคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อภิธานปิฎก ฐาตุปปทีปิฎก ปทรูปสิทธิ และพจนานุกรมบาลี-ไทย

๓.๓ ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กังขาวิตรณีก่อนนักภาษาศาสตร์ ในด้านประวัติ โครงสร้าง เนื้อหา รูปแบบภาษาในการแต่งคัมภีร์ และ

^{๑๕} วิ.ป.(บาลี) ๘/๔๒๓/๓๗๙.

คุณค่าของวรรณคดีที่ปรากฏในคัมภีร์กังขาวิ
ตรณโอภินวฎีกา

๓.๔ วิเคราะห์เนื้อหาสำคัญของ
คัมภีร์กังขาวิตรณโอภินวฎีกา

๓.๕ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของ
คัมภีร์กังขาวิตรณโอภินวฎีกากับพระไตรปิฎก
อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์อื่น

๓.๖ สรุปและนำเสนอผลการวิจัย

๔. ผลการวิจัย

๔.๑ แปลคัมภีร์กังขาวิตรณ โอภินวฎีกาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย

ในการแปลคัมภีร์กังขาวิตรณ
โอภินวฎีกา ฉบับพิมพ์ภาษาบาลีอักษรไทย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๓๘ จำนวน ๓๙๐ หน้า ผู้วิจัยได้ใช้
เครื่องมือประกอบในการแปลคือ
พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อภิธานปิทีป
กา ธาตุปิทีปกา ปทรูปสิทธิ พจนานุกรม
บาลี-ไทย และหนังสือไวยากรณ์บาลีในการค้น
ศัพท์นามและกิริยา รวมถึงรูปวิเคราะห์บาลี
ต่างๆ บัดนี้การแปลสำเร็จสมบูรณ์ ได้คัมภีร์
กังขาวิตรณโอภินวฎีกาพากย์ภาษาไทยจำนวน
๓๓๙ หน้า

๔.๒ ประวัติ โครงสร้างเนื้อหา รูปแบบภาษา และคุณค่าของคัมภีร์กังขาวิ ตรณโอภินวฎีกา

จากการศึกษาพบว่า คัมภีร์กังขา
วิตรณโอภินวฎีกา มีชื่อเฉพาะว่า วินยัตถ
มัณชูลา แปลว่า “หีบบรรจุเนื้อความพระ
วินัย” แต่งโดยท่านพระพุทธนาคเถระซึ่งพำนัก

อยู่ในสำนักมหาวิหารแห่งขึ้นตามคำอาราธนา
ของพระสุเมธะ ที่ประเทศลังกาในสมัยอนุราช
ปุระ ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ ราว
พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙ นับอายุของคัมภีร์
ประมาณ ๘๐๐ ปี เป็นคัมภีร์ที่อธิบาย
เนื้อหาเกี่ยวกับสิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์และ
ภิกขุณีปาติโมกข์ มีจุดประสงค์การแต่งคือมุ่ง
อธิบายคำหรือความในคัมภีร์กังขาวิตรณอรรถ
กถา เพื่ออนุเคราะห์อนุชนผู้ศึกษาพระวินัย

คัมภีร์กังขาวิตรณโอภินวฎีกา มี
โครงสร้างเนื้อหาประกอบด้วย ๑) คันถารัมภ
กถา ๒) คันถารัมภกถาวันทนา ๓) นิทาน
วันทนา ๔) ภิกขุปาติโมกข์วันทนา ได้แก่
(๑) ปาราชิกกัณฑ์ (๒) สังฆาทิเสสกัณฑ์ (๓)
อนินยตกัณฑ์ (๔) นิสสัคคิกกัณฑ์ (๕) ปาจิตตีย
กัณฑ์ (๖) ปาฏิเทศนียกัณฑ์ (๗) เสขียกัณฑ์
(๘) อธิกรณสมถวันทนา ๖) ภิกขุณีปาติโมกข์
วันทนา ประกอบด้วยเนื้อหาเฉพาะในส่วนอ
สาธารณบัญญัติดังนี้ (๑) ปาราชิกกัณฑ์ มี
เนื้อหาอธิบายถึงอสาธารณปาราชิก ๔
สิกขาบท โดยเริ่มตั้งแต่ปาราชิกสิกขาบทที่ ๕
เป็นต้นไป (๒) สังฆาทิเสสกัณฑ์ ว่าด้วย
สังฆาทิเสส ๑๗ สิกขาบท แบ่งเป็น ๒ ส่วน
คือส่วนที่เป็นอสาธารณสังฆาทิเสส ๑๐
สิกขาบท และส่วนที่เป็นสาธารณสิกขาบทมี
๗ สิกขาบท (๓) นิสสัคคิกกัณฑ์ ว่าด้วยนิส
สัคคิกปาจิตตีย์ ๓๐ สิกขาบท แบ่งเป็น ๒
ส่วน คือ อสาธารณบัญญัติเฉพาะภิกษุณี
ในปัตตวรรค ๑๒ สิกขาบท และสาธารณ
บัญญัติในจีวรวรรค ๘ สิกขาบท และชา
ตรูปรชตวรรค ๑๐ สิกขาบท (๔) ปาจิตตีย
กัณฑ์ ว่าด้วยปาจิตตีย์ล้วนมี ๑๖๖ สิกขาบท
แบ่งเป็นอสาธารณบัญญัติ ๙ วรรค มี ๙๖
สิกขาบท และสาธารณบัญญัติ ๗ วรรค มี ๗๐

สิกขาบท ในคัมภีร์กังขาวิตรณีกวินวฏีกา มีเนื้อหาปรากฏเฉพาะอสาธณบัญญัติ และมีการยกคำหรือความในกังขาวิตรณอรรถกถา มาอธิบายบางส่วนเท่านั้น (๕) ปาฏิเทศนียกัณฑ์ ว่าด้วยปาฏิเทศนียะของภิกษุณี เป็นอสาธณบัญญัติ มี ๘ สิกขาบท (๖) เสขียกัณฑ์ ว่าด้วยเรื่องมารยาท การวางกิริยาท่าทางของภิกษุณี ๗๕ สิกขาบท ในคัมภีร์กังขาวิตรณีกวินวฏีกามีเนื้อหาปรากฏเพียง ๑ สิกขาบทคือ ๑) ปริมณฑลสิกขาบท ว่าด้วยนุ่งห่มให้เรียบร้อย ส่วนอธิกรณสมณะสำหรับภิกษุณี ท่านผู้รจนามีได้ยกมาอธิบายเลย ๗) นิคมกถาวิณณา ๘) นิคมกถา

ในด้านภาษา พบว่ามีรูปแบบการประพันธ์เป็นบทร้อยแก้ว(คัชชะ)และบทร้อยกรอง(ปัชชะ) มีลักษณะสำคัญ คือ ๑) มีกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ที่ถูกต้อง ๒) มีการเรียบเรียงประโยคสังคัลปะ ประโยคกัตตุวาก ประโยคกัมมวาก ประโยคภาววาก ประโยคเหตุกัตตุวาก และประโยคเหตุกัมมวาก ๓) มีการใช้นามศัพท์ การใช้ข้อพยยศัพท์ การใช้กิริยาศัพท์ และการใช้ประโยคอุปมา-อุปไมยเพื่อประกอบเหตุผลสนับสนุนคำอธิบายนั้นๆ ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น

มีลักษณะเด่นของคัมภีร์คือมีการอธิบายความพระวินัยได้อย่างละเอียดชัดเจน และลึกซึ้งโดยอธิบายคำหรือศัพท์เป็นรูปวิเคราะห์บ้าง เป็นบทตั้งบ้าง (สัททัตถะ) จากนั้น จึงอธิบายข้อความของเรื่อง(อภิเษยัตถะ) โดยใช้ “อุตโถ” วางไว้ท้ายพากย์หรือท้ายประโยค จากนั้นมีการอธิบายใจความสำคัญของเรื่องนั้นๆ (ปิณฑัตถะ) โดยใช้คำว่า “อิหฺมวุตฺตํ โหติ” หรือ “วุตฺตํ โหติ” หรือ “อธิปฺปาย” วางไว้ท้ายพากย์เพื่อแสดงใจความของ

พากย์หรือประโยคนั้น ๆ และเมื่อจบใจความสำคัญของประเด็นนั้นแล้ว มักอ้างอิงเชื่อมโยงถึงพระไตรปิฎกหรืออรรถกถาเพื่อยืนยันเนื้อหาที่อธิบาย โดยมักจะใช้คำว่า “เตนาห” หรือมักอ้างอิงหลักพระวินัยโดยเชื่อมโยงถึงพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาพระวินัยอื่นๆ โดยใช้คำว่า “ยถาห” หรือคำว่า “วุตฺตณฺเหติ”

ในด้านคุณค่าของคัมภีร์ พบว่ามีคุณค่าต่อพระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นคัมภีร์อธิบายพระวินัยได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง แก้อรรถสงสัยและป้องกันความเข้าใจผิดพลาดคลาดเคลื่อนของอนุชน และมีคุณค่าด้านวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นคู่มือแสดงหลักการพระวินัยให้ความมั่นใจในการปฏิบัติตน กล่าวหาญที่จะวินิจฉัยความถูกและความผิด มีคุณค่าต่อชีวิตในฐานะเป็นคู่มือสร้างแรงบันดาลใจให้ผู้อ่านมีพลังศรัทธาที่จะฝึกฝนอบรมตนเพื่อเสริมสร้างความดีงามทั้งหลายให้เกิดมีในตนเพื่อเป็นพื้นฐานสู่ความพ้นจากทุกข์ และมีคุณค่าต่อสังคมในฐานะเป็นคู่มือปฏิบัติและเผยแผ่ความรู้ความเข้าใจพระวินัยที่ถูกต้องตรงกัน

๔.๓ การวิเคราะห์เนื้อหาสำคัญและความสัมพันธ์ของกังขาวิตรณีกวินวฏีกา กับคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

๔.๓.๑ การวิเคราะห์เนื้อหาสำคัญของกังขาวิตรณีกวินวฏีกา ผู้วิจัยได้แบ่งเนื้อหาสำคัญเป็น ๓ ส่วน คือ นิทานวิณณา ภิกขุปาติโมกขวิณณา และภิกขุณีปาติโมกขวิณณา มีสาระโดยสังเขปดังนี้

๔.๓.๑.๑ นิทานวิณณา มีการอธิบายเกี่ยวกับความหมายและประเภทของ

ปาติโมกข์ เช่น อธิบายว่า ปาติโมกข์กับปาโมกข์ มีความหมายเดียวกันคือหมายถึงศีลอันเป็นความดีเบื้องต้นหรือสิกขาบทอันเป็นข้อสำรวมระวังในกองอาบัติ ๗ กอง และหมายถึงคณปาติโมกข์ ได้แก่ภิกขุวิภังค์และภิกขุณีวิภังค์ ปาติโมกข์มี ๒ อย่าง คือ (๑) สीलปาติโมกข์ หมายถึงภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ (๒) คณปาติโมกข์ หมายถึงคัมภีร์ที่ทำหน้าที่บันทึกและแสดงปาติโมกข์เพื่อการศึกษา

มีการอธิบายความหมายของอุโบสถว่ามีความหมาย ๕ ด้านคือ ๑) หมายถึงการแสดงปาติโมกข์ของพระสงฆ์ทุกกึ่งเดือนคือในวันขึ้น ๑๕ ค่ำและแรม ๑๕ ค่ำ ๒) หมายถึงศีลอุโบสถหรือศีล ๘ ๓) หมายถึงอุปวาสคือการอยู่จำรัสาศีลขัดเกลادنเพื่อ ความบริสุทธิ์ ๔) หมายถึงศัพท์บัญญัติ เช่น ชื่อพญาช้างตระกูลอุโบสถ ๕) หมายถึงวันอุโบสถ มี ๓ วันคือ ๑) วันดิถีที่ ๑๔ (จตุตทสิกะ) ๒) วันดิถีที่ ๑๕ (ป็นนรสิกะ) ๓) วันสามัคคีอุโบสถ จากนั้นมีการสรุปว่าความหมายของอุโบสถที่ใช้ในคัมภีร์นี้คือความหมายที่ ๕ ได้แก่วันอุโบสถ

มีการอธิบายเนื้อหาโอวาทปาติโมกข์ เช่น อธิบายคำว่า “ปรูปฆาตี” ว่ามีความหมาย ๒ นัย คือ (๑) หมายถึงผู้ทำร้ายผู้อื่น (๒) หมายถึงผู้เข้าไปกำจัดศีลเพราะ “ศีล” เรียกว่า “ปร” (ยอดเยี่ยม) หมายถึงสูงสุด โดยขยายความว่าสมณะผู้เบียดเบียนสัตว์อื่นเพราะเหตุที่ตนไม่มีขันติอดกลั้น ย่อมได้ชื่อว่าผู้กำจัดหรือทำลายศีลของตน ผู้มีพฤติกรรมเช่นนั้นไม่ชื่อว่าสมณะ

เพราะยังระงับบาปคือความเบียดเบียนไม่ได้ ไม่ชื่อว่าบรรพชิต เพราะยังเว้นห่างจากกรรมอันเป็นมลทินไม่ได้

๔.๓.๑.๒ ภิกขุปาติโมกข์วิภังค์นา มีการอธิบายคำหรือความที่สำคัญในพระบัญญัติแต่ละสิกขาบท หลายประเด็น เช่นประเด็นต่อไปนี้เป็นประเด็นที่ ๑ ความหมายของภิกษุ คำว่า “ภิกษุ” หากว่าโดยศัพท์ตามสิกขาบทวิภังค์มีปรากฏความหมายหลายอย่าง เช่น หมายถึงผู้ขอ บ้าง หมายถึง ผู้ใช้ผ้าที่ถูกทำให้เสียราคาบ้าง หมายถึงผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ แต่เมื่อว่าโดยความหมาย หมายถึงภิกษุทั่วไปที่เป็นบุคคลผู้มีศรัทธาซึ่งผ่านกระบวนการกลั่นกรองให้เข้าสู่พระพุทธศาสนาที่เรียกว่าอุปสัมปทาด้วยวิธีบัญญัติจุดตุตถกรรมวาจา ที่ถูกต้องจนได้เป็น “อุปสัมบัน” คือผู้เข้าถึงภาวะอันสูงส่ง (อุปริภาวะ) คัมภีร์กัณฑ์ชาตรีณี อภินวฎีกาอธิบายว่าเหตุที่อธิบายว่าภิกษุในพระบัญญัติคือภิกษุที่อุปสมบทด้วยบัญญัติจุดตุตถกรรมวาจานั้น เพราะภิกษุที่อุปสมบทด้วยบัญญัติจุดตุตถกรรมวาจามักมีภูมิหลังที่แตกต่าง กันกล่าวคือมาจากต่างชาติกำเนิด ต่างตระกูลต่างอุปนิสัย อินทรีย์คือการสั่งสมอบรมตนด้านศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาก็ยังไม่แก่กล้าพอ ดังนั้นจึงมีโอกาที่จะล่วงละเมิดหรือต้องโลกวัชชาบัติ^{๑๖}ได้

^{๑๖}อาบัติมี ๒ ประเภท คือ ๑) โลกวัชชาบัติ อาบัติที่เป็นโทษทางโลกหรือชาวโลกติเตียน ได้แก่สจิตตกาบัติคืออาบัติที่เกิดจากอกุศลจิตหรืออกุศลเจตนาในการล่วงละเมิดพระบัญญัติ เช่น อาบัติปาราชิก ๒) ปณณัตติวัชชาบัติ อาบัติที่เป็นโทษเฉพาะทางพระบัญญัติ ได้แก่อกจิตตกาบัติคืออาบัติไม่มีเจตนาล่วงละเมิด เช่น อาบัติ

ประเด็นที่ ๒ เรื่องการบอกลาสิกขา กังขาวิตรณิโกวินวฏีกาอธิบายว่า การบอกลาสิกขา มีองค์ประกอบ ๖ ประการ คือ ๑) จิต คือการบอกลาสิกขาจะสำเร็จได้ด้วยจิตที่ปรารถนาที่จะบอกลาเท่านั้น ไม่มีจิตปรารถนา ไม่เป็นอันสำเร็จ ๒) เขตตบท คือการบอกลาสิกขาจะสำเร็จได้ด้วยการกล่าวคำที่เป็นเขตตบท ๒๒ คำ คือมีคำแรก ๑๔ คำ และคำหลังอีก ๘ คำเท่านั้น^{๑๗} คำอื่นจากนี้ไม่สำเร็จ ๓) กาล คือการบอกลาสิกขาจะสำเร็จได้ด้วยการใช้คำที่เป็นปัจจุบันกาลเท่านั้น กล่าวคือต้องใช้คำว่า “ปัจจุขามิ” (ข้าพเจ้าบอกคิน) เท่านั้น ๔) ปโยคะ(ความพยายาม) คือการบอกลาสิกขาจะสำเร็จได้ด้วยการเปล่งวาจาเท่านั้น ไม่สำเร็จได้ด้วยความพยายาม

ปาจิตตีย์เพราะการขุดดินเพื่อจะสร้างกุฏิ หรือนอนร่วมกับบ่อนุสัมบัน (กงขา.อ. (บาลี) ๑๓๗.

^{๑๗} เขตตบทคือบทที่ให้การลาสิกขาสำเร็จ ประกอบด้วยคำต้นที่ต้องบอกลา ๑๔ คำและคำหลังที่แสดงภาวะของตน ๘ คำ, คำต้น ๑๔ คำ ได้แก่ ๑) พระพุทธเจ้า ๒) พระธรรม ๓) พระสงฆ์ ๔) สิกขา ๕) วินัย ๖) ปาติโมกข์ ๗) อุทเทส ๘) อุปัชฌาย์ ๙) อาจารย์ ๑๐) สิทธิวิหาริก ๑๑) อันตเววลิก ๑๒) ภิกษุร่วมอุปัชฌาย์ ๑๓) ภิกษุร่วมอาจารย์ ๑๔) สพรหมจารีภิกษุ โดยมีการกล่าวคำนำหน้าว่า “ข้าพเจ้าขอบอกคิน...” และคำหลัง ๘ คำ ได้แก่ ๑) คฤหัสถ์ ๒) อุบาสก ๓) อารามิกะ ๔) สามเณร ๕) เดียรธีย์ ๖) สาวกเดียรธีย์ ๗) ผู้มิใช่สมณะ ๘) ผู้มิใช่ศากยบุตร โดยใช้คำนำหน้าว่า “ขอท่านจงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็น ...”; ดูรายละเอียดใน กงขา.อ. (บาลี) ๑๓๒, วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๕๓/๒๖๗-๒๗๔.

ทางกาย เช่น การเขียน การใช้ภาษาใบคือใช้หัวแม่มือ ๕) บุคคล คือการบอกลาสิกขาจะสำเร็จได้ด้วยการบอกแก่คนเป็นพยานในการบอกลาที่มีสติสมบูรณ์ที่อยู่ต่อหน้าเท่านั้น ไม่สำเร็จด้วยการบอกแก่ภิกษุวิกลจริต ภิกษุมึจิต ฟุ้งซ่าน ภิกษุผู้กระสับกระส่ายเพราะเวทนา และไม่สำเร็จด้วยการส่งทูตหรือเขียนจดหมายบอกลา ๖) การรู้ความหมาย คือการบอกลาสิกขาจะสำเร็จได้ด้วยคนที่เป็นพยานในการบอกลานั้นรู้ความหมายของการบอกลาว่า “ภิกษุนี้ปรารถนาจะออกจากความเป็นสมณะ” เท่านั้น หากไม่รู้ความหมาย ไม่เป็นการบอกลา

ประเด็นที่ ๓ การลักทรัพย์ มีการอธิบายไว้ว่า การลักทรัพย์นั้นต้องเป็นทรัพย์มีเจ้าของคือมนุษย์ครอบครองหวงแหนยังไม่สละสิทธิ์ และเรามีได้ให้ด้วยกายหรือวาจา และต้องทรัพย์ที่ถือเอาด้วยใจจิต และทรัพย์นั้นมีมูลค่าเพียงพอจะเป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิก กำหนดอย่างต่ำต้องมีราคาตั้งแต่ ๑ บาทหรือ ๕ มาสกขึ้นไป หากต่ำกว่านั้นมีเกณฑ์ปรับโทษดังนี้ทรัพย์มีราคา ๑ มาสกหรือต่ำกว่า ๑ มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ ทรัพย์เกิน ๑ มาสกหรือน้อยกว่า ๕ มาสก ต้องถูกลักจัญ

นอกจากนี้ ทั้งคัมภีร์อรรถกถา สมนตปาสาทิกา อรรถกถากังขาวิตรณิ และกังขาวิตรณิโกวินวฏีกายังได้อธิบายสอดคล้องกันในแง่ของการพิจารณาปรับโทษโดยให้สอบสวนถึงฐานะ ๕ ประการ คือ วัตถุ เวลา สถานที่ ราคา และการใช้สอยทรัพย์ ย้ำว่าอย่ารีบร้อนตัดสินปรับอาบัติทันที ทั้งนี้เพื่อให้

เกิดความรอบคอบหรือถ่วงถ่วงในการให้ความเป็นธรรมแก่ภิกษุ

ประเด็นที่ ๔ ความหมายของกายมนุสย์ และการข้ามมนุสย์ คัมภีร์กังขาวิตรณีกถาอธิบายว่า กายมนุสย์ หมายถึงร่างกายมนุสย์หรืออัฐภาพมนุสย์นับตั้งแต่เป็นกลลรูปในสัปดาห์แรกที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ หรืออัฐภาพเริ่มตั้งแต่เป็นวัตถุเล็ก ๆ อย่างนี้แล้วเจริญเติบโตโดยลำดับจนกระทั่งถึงเวลาตาย คำว่า การข้าม ในพระบาลีเป็น “มนุสสวคคหิ ชีวิตา โวโรเปยาย” (พราภกายมนุสย์จากชีวิต) ในกังขาวิตรณีกถาอธิบายว่าหมายถึง “พราภจากชีวิตินทรีย์โดยตัดความสืบทอด(สันตติ)” หรือหมายถึงการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว (ปาณาติบาต) และหมายถึงการกำจัดสัตว์มีชีวิต คือ การฆ่าสัตว์มีชีวิต คำว่า สัตว์ หมายถึงชั้นธสันดาน คือชีวิตินทรีย์ มี ๒ อย่างคือ รูปชีวิตินทรีย์หมายถึง รูปขันธ์และอรูปชีวิตินทรีย์หมายถึงอรูปขันธ์ เมื่อชีวิตินทรีย์ดับลง อรูปชีวิตินทรีย์ก็พลอยดับลงไปด้วย เพราะทั้งรูปชีวิตินทรีย์และอรูปชีวิตินทรีย์ทั้งสองนั้นเกี่ยวเนื่องกัน และอธิบายต่อว่า การข้ามนั้นประกอบด้วยเจตนาที่เป็นไปทางกายทวาร และวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่งของภิกษุผู้มีความสำคัญในสัตว์มีชีวิตว่าเป็นสัตว์มีชีวิต จัดเป็นปาณาติบาต ส่วน เจตนาฆ่าที่เป็นไปทางมนโทวาร ไม่จัดเป็นปาณาติบาต

ประเด็นที่ ๕ เรื่องการอวดอุตตริมนุสสธรรม กังขาวิตรณีกถาได้อธิบายเกี่ยวกับความหมายของอุตตริมนุสสธรรม โดยแยกศัพท์ออกเป็น อุตตริมนุสส กับ

ธรรม ดังนี้ คำว่า อุตตริมนุสส หมายถึงมนุษย์ชั้นสูงกว่ามนุษย์ปกติ อธิบายว่า มนุษย์ชั้นสูงและคำว่า ธรรม หมายถึง ธรรมที่บรรลุนั่นเป็นมหัคคตธรรม และโลกุตตรธรรม อีกนัยหนึ่งว่า ธรรมของมนุษย์อันยิ่งยวด ชื่อว่า อุตตริมนุสสธรรม” และแยกอธิบายอีกนัยหนึ่งว่า “อุตตริ หมายถึงยวดยิ่งกว่า กับ มนุสสธรรม หมายถึงธรรมของมนุษย์ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ที่มนุษย์ทั้งหลายจะพึงให้เกิดขึ้นตามปกติได้โดยเว้นจากการทำภาวนาในใจ แต่เกิดขึ้นด้วยเพียงการอธิฐานจิต เมื่อรวม ๒ คำเป็น อุตตริมนุสสธรรม แปลว่า ยวดยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ หมายถึงยวดยิ่งกว่ากุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ การอวดอุตตริมนุสสธรรมที่เป็นเหตุต้องอาบัติ คือกล่าวเท็จทั้งที่รู้ยู่่าไม่มีในตนจริง และรู้ว่าตนจกกล่าวเท็จขณะที่กล่าวเท็จมีความต้องการจะหลอกลวง จึงกล่าวอวดว่าตนบรรลุอุตตริมนุสสธรรมแก่มนุษย์ที่รู้ความหมายได้

๔.๓.๑.๓ ภิกษุณีปาติโมกขวัณณ

นา คัมภีร์กังขาวิตรณีกถาอธิบายเนื้อหาพระวินัยเฉพาะสาธารณบัญญัติ ๑๓๐ สิกขาบทได้แก่ ปาราชิก ๔ สิกขาบทสังฆาติเสสสิกขาบท ๑๐ สิกขาบท นิสัคคียปาจิตตีย์ ๑๒ สิกขาบท ปาจิตตีย์ ๙๖ สิกขาบท แบ่งเป็น ๙ วรรค และปาฏิเทสนียะ ๘ สิกขาบท ในที่นี้ผู้วิจัยได้ยกบางประเด็นมาวิเคราะห์ดังนี้

ประเด็นที่ ๑ เรื่องการบัญญัติอัฐฐัตถุกาสิกขาบทที่ ๘ ในปาราชิกกัณฑ์

สิกขาบทนี้มีสาระสำคัญว่าการที่ภิกษุณีจะต้องอาบัติปาราชิกในสิกขาบทนี้นั้นต้องมีจิตกำหนดยินดีในกรณีทั้ง ๘ คือ (๑) ยินดีการจับมือ (๒) ยินดีการจับมัมสังฆาฏิ (๓)

ยินดีการยื่นเคียงคู่ (๔) ยินดีการสนทนา (๕) ยินดีไปที้นัดหมาย (๖) ยินดีการที่ขายมาหา (๗) ยินดีเดินตามชาย (๘) ยินดีน้อมกายเข้าหาชาย เมื่อยินดีครบทั้ง ๘ กรณีนี้ จึงต้องอาบัติปาราชิก^{๑๘} กรณีทั้ง ๘ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นอสังกรรมสำหรับภิกษุณีซึ่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาอธิบายว่าหมายถึงพฤติกรรมกรถูต้องหรือสัมผัสกันทางกายระหว่างภิกษุณีกับบุรุษ ยังไม่ถึงขั้นการเสพเมถุนธรรม^{๑๙} เหมือนในปจฺจิมปาราชิก แต่ไม่ถึงขั้นการเสพเมถุนธรรม ก็ยังวางโทษไว้ถึงขั้นปาราชิก ทั้งนี้ก็เพื่อความปลอดภัยสำหรับภิกษุณีซึ่งเป็นเพศที่อ่อนแอเสี่ยงต่อการคุกคามทางเพศจากบุรุษ และการที่ทรงบัญญัติเคร่งครัดเช่นนี้ก็เพื่อป้องกันอันตรายต่อพรหมจรรย์ของภิกษุณี รวมถึงการรักษาพระพุทธศาสนามีให้เกิดการตำหนิติเตียน

ประเด็นที่ ๒ เรื่องนางสิกขมานา ในคัมภีร์วินัยวรรคแห่งปาจิตติยกัณฑ์ คัมภีร์กังขาวิตรณียอธิบายว่า สิกขมานา ตามความแห่งสิกขาบทในวรรคนี้ หมายถึงสตรีมีอายุ ๑๘ ปีบริบูรณ์ ได้รับสิกขาสมมติหรือคำกล่าวสมทานสิกขาบท ๖ ข้อ คือตั้งแต่เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต(ฆ่าสัตว์) จนถึงเจตนางดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล โดยทรงบัญญัติให้นางสิกขมานาถือปฏิบัติเป็นเวลา ๒ ปีโดยไม่ให้มีการละเมิดข้อใดข้อหนึ่ง สงฆ์ให้การรับรองแล้ว สามารถบวชเป็นภิกษุณีได้^{๒๐} หากขึ้นล่วงละเมิดข้อใดข้อหนึ่ง ก็

ถือเป็นขาดทั้งหมด จำต้องกลับมาถือปฏิบัติและนับระยะเวลาใหม่ ผู้วิจัยมองว่าการที่ทรงวางหลักปฏิบัติไว้อย่างนี้ ก็เพื่อคัดกรองคนเพื่อเข้าสู่พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะมาตุคามด้วยแล้วยังจำต้องระวัง

๔.๓.๒ ความสัมพันธ์ของกังขาวิตรณียภินวฎีกา กับคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคัมภีร์กังขาวิตรณียภินวฎีกากับคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์อื่นพบว่ามีความสัมพันธ์หลัก ๒ ด้าน คือ ๑) ด้านโครงสร้าง พบว่ามีการเรียบเรียงเนื้อหาตามลำดับเริ่มแต่ปาราชิกกัณฑ์จนถึงอภิกขณสมถะทั้งในส่วนภิกขาปติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ แต่มีข้อสังเกตพบไม่ตรงกับคัมภีร์อื่นแต่ไม่ใช่สาระหลัก เพราะมีเนื้อหาของพระบัญญัติเหมือนกัน ๒) ด้านการอธิบายเนื้อหา มี ๓ ลักษณะ คือ

(๑) ความสัมพันธ์โดยวิธีอ้างอิง คัมภีร์ คือเมื่ออธิบายคำหรือความจบแล้วก็อ้างอิงข้อความในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถา มายืนยันสิ่งที่อธิบาย มักใช้คำว่า “เตนาห” ในการเชื่อมความและวางไว้หน้าข้อความที่อ้างอิงมา เช่น อจฺฉาเทสสามิติ ปารุเปสสามิติ วุตตํ โหติ. **เตนาห** “โวหารวจนเมต”นติ. (บทว่า ข้าพเจ้าจักนุ่ง มีคำอธิบายว่า ข้าพเจ้าจัก

^{๑๘} กงขา.ภินวฎีกา (บาลี) ๔๗๘.

^{๑๙} วิมहा.อ.(บาลี) ๒/๖๗๖/๔๖๘.

^{๒๐} บาลีว่า “ปาณาติปาตา เวรมณี เทว วสฺสานิ อวิตฺถกมฺม สมทานํ สมายามิ ฯเปฯ

วิกาลโภชนา เวรมณี เทว วสฺสานิ อวิตฺถกมฺม สมทานํ สมายามิ” (กงขา.ภินวฎีกา (บาลี) ๕๐๖,และดูรายละเอียดใน วิ.ภิกขุณี.(บาลี) ๓/ ๑๐๗๙/๑๗๑,กงขา.อ.(บาลี) ๓๙๗.

หม่ เพราะเหตุนั้น พระพุทธโสมณะเถระจึงกล่าวว่า “คำนั้นเป็นเพียงคำโอวาท” เป็นต้น

(๒) ความสัมพันธ์โดยการเชื่อมโยงถึงคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกามาสนับสนุน การอ้างอิงในลักษณะนี้ ผู้รจนามักใช้คำว่า “ยถา” บ้าง “วุตตฺ เหตุ” “... วุตตนเณ เวทิตพฺโพ” บ้าง คำดังกล่าวมักเรียงไว้หน้าข้อความที่นำมาสนับสนุน ส่วนคำว่า “วุตตตฺตา (เพราะท่านกล่าว....)” มักเรียงไว้หลังข้อความที่ยกมาสนับสนุน หรือการระบุคัมภีร์ในรูปของสัตตตมวิภคิตติ ขยายคำว่า “วุตตฺ” ดังตัวอย่างเช่น การเชื่อมโยงสาระในพระไตรปิฎกมาสนับสนุนการอธิบายว่าศีลเป็นปาติโมกข์คือเป็นประธานหรือพื้นฐานแห่งกุศธรรมทั้งหลาย มีข้อความว่า สมจริงดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “นรชนผู้มีปัญญาเมื่อดำรงอยู่ในศีลแล้วย่อมยังจิตและปัญญาให้เจริญ” และ การอธิบายว่าภิกษุพึงอยู่ปริวาสให้ครบตามจำนวนราตรที่ปิดอาบัติไว้ โดยเชื่อมโยงกับอรรถกถาว่า “ส่วนในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ท่านกล่าวไว้ว่า อาบัติที่ปิดไว้ สิ้นวันเท่าใด เพื่อต้องการจะบรรเทาความรังเกียจ พึงอยู่ปริวาสสิ้นวันเท่านั้น หรือเกินกว่านั้น”

๓) ความสัมพันธ์โดยใช้ข้อความในคัมภีร์อื่นมาอธิบายคำหรือความที่ยกมาจากอรรถกถากังขาวิตรณ ในประเด็นนี้มักใช้ข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกามาอธิบาย เช่น การอธิบายความหมายของวิธีอุปสมบททั้ง ๘ วิธี ผู้รจนาดำยข้อความทั้งหมดมาไว้ในคัมภีร์ฎีกา ซึ่งผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า เนื้อหาสาระของคัมภีร์กัณหาวิตรณอภินวฎีกาประกอบด้วย ๑) ข้อความอธิบายของผู้รจนาคัมภีร์ ๒)

ข้อความที่ยกมาประกอบจากพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก ๓) ข้อความที่ยกมาจากคัมภีร์อรรถกถา ๔) ข้อความที่ยกมาจากคัมภีร์ชั้นฎีกา

๕. บทสรุป

คัมภีร์กัณหาวิตรณอภินวฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อหาสาระของภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์โดยขยายความจากคัมภีร์กัณหาวิตรณอรรถกถา จุดเด่นของคัมภีร์คือมีการอธิบายศัพท์หรือคำที่สำคัญทางพระวินัยได้อย่างละเอียดชัดเจนและลึกซึ้ง โดยวิเคราะห์ศัพท์บ้าง ตั้งบทอธิบายบ้าง รวมถึงอธิบายความหมายและใจความสำคัญของพระวินัยแต่ละประเด็น ทำให้มีความเข้าใจพระวินัยอย่างลุ่มลึกยิ่งขึ้น เป็นการเสริมความเข้าใจพระวินัยต่ออรรถกถาทั้ง ๒ คือ สมันตปาสาทิกาและกัณหาวิตรณ ดังนั้นจึงถือเป็นอีกหนึ่งคัมภีร์ที่มีคุณค่าต่อพระพุทธศาสนารักษาความถูกต้องของพระวินัย ทำให้สิ้นความสงสัย ป้องกันความเข้าใจผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ เป็นวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาที่เสริมสร้างให้เกิดความองอาจกล้าหาญในการวินิจฉัยพระวินัย ให้คุณค่าต่อชีวิตในแง่ที่เป็นแนวปฏิบัติขัดเกลادنเข้าสู่คุณธรรมขั้นสูงขึ้นไป และมีค่าสังคมในฐานะที่เป็นหลักการให้ศึกษาเรียนรู้จนนำไปสู่ความเข้าใจและถือปฏิบัติตรงกัน มีเนื้อหาสำคัญและสัมพันธ์กับคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาทั้งด้านโครงสร้างเนื้อหา ๒) ความสัมพันธ์ด้านการอธิบายเนื้อหา ๓) ความสัมพันธ์ด้านวรรณคดี

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.
- _____. กังขาวิตรณโอภินวฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.
- _____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.
- _____. ปกรณวิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.
- _____. วินยวินิจจโย อุตตรวินิจจโย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๔๔.
- _____. วินยวินิจจยฎีกา ปฐมภาค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๔๔.
- _____. วินยวินิจจย-อุตตรวินิจจยฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๔๔.
- พระคันธสาราภิงค์. วุตโตทัยมัญชร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____. สวรรณนามมัญชรและสวรรค์นนิยาม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____. สุโพธลังการมัญชร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยรายวัน, ๒๕๔๖.
- จันทบุรินทร์ณาน, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระ. ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). รุ่งอรุณของการศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๔ (ฉบับปรับปรุง). กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิกเชียงใหม่, ๒๕๓๓.
- _____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. (ฉบับประมวลธรรม). พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. พจนานุกรมพุทธศาสน์. (ฉบับประมวลศัพท์). พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต). พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๑.

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙). งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท ยมก
วรรค - ขราวรรค ๑๕๖ คาถา เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร,
๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒),

_____. วินัย : เรื่องใหญ่กว่าที่คิด. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์
สวย จำกัด, ๒๕๕๐..

